

роботу психологічних служб спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з вадами інтелекту. Подальшими перспективами дослідження вважаємо розробку дієвих методів індивідуальної психокорекції, спрямованих на профілактику емоційного вигорання в цьому педагогічному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Ресурсное обеспечение противодействия профессиональному выгоранию субъектов труда (на примере специалистов «субъект-субъектных» профессий) : автореф. дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.03. «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Н.Е. Водопьянова. – СПб., 2014. – 49 с.

2. Психологичний тлумачний словник найсучасніших термінів / [В.О. Олефир, В.Б. Шапар, А.С. Куфлієвський, Б.І. Фурманець, В.В. Рютін, С.О. Гура, О.О. Назаров, О.В.Шапар]. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.

3. Пахальян В.Э. Групповой психологический тренинг / В.Э. Пахальян. – СПб. : Питер, 2006. —224 с.

4. Поникарова В.Н. Психологические особенности совладающего поведения педагогов-дефектологов на разных этапах их профессионального становления / В.Н. Поникарова, В.Д. Брагина. – Череповец : ГОУ ВПО «Череповецкий государственный университет», 2010. – 107 с.

5. Приходько Ю.О. Психологичний словник-довідник / Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко. – К. : Каравела, 2012. – 328 с.

6. Ялом И. Групповая психотерапия. Теория и практика / И. Ялом. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2010. – 576 с.

УДК 159.922.72.952

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УВАГИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ І ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІКОВИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УВАГИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Царькова О.В., к. психол. н., доцент,
викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті проаналізовано та узагальнено основні особливості уваги дітей молодшого шкільного віку. Розглянуто чинники, що впливають на формування вікових та індивідуальних особливостей уваги молодших школярів. Наведено кількісну й якісну характеристику рівня сформованості таких характеристик уваги, як об'єм уваги, рівень продуктивності і стійкості уваги.

Ключові слова: індивідуальні особливості, молодші школярі, увага, сформованість, узагальнення, об'єм уваги, стійкість уваги.

В статье проанализированы и обобщены основные особенности внимания детей младшего школьного возраста. Рассмотрены факторы, влияющие на формирование возрастных и индивидуальных особенностей внимания младших школьников. Приведена количественная и качественная характеристика уровня сформированности таких характеристик внимания, как объем внимания, уровень продуктивности и устойчивости внимания.

Ключевые слова: индивидуальные особенности, младшие школьники, внимание, сформированность, обобщение, объем внимания, устойчивость внимания.

Tsar'kova O.V. THE THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE FEATURES OF ATTENTION OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE AND EXPERIMENTAL STUDIES OF AGE AND INDIVIDUAL FEATURES OF ATTENTION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

The article analyzes and generalizes the main features of the primary school age children's attention. Factors influencing the age and individual attention to younger students are explained. Quantitative and qualitative characteristics of formation such as attention, attention span, level of performance and stability of attention are shown.

Key words: personality, younger students, attention, formation, synthesis, attention span, sustained attention.

Постановка проблеми. Молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо саме тоді закладаються основи особистісного розвитку дітей.

Увага відіграє особливу роль в навчальній роботі школярів. Зосередженість, спря-

мованість свідомості учня на певні предмети та явища необхідні на всіх етапах його навчальної діяльності.

Розвиток уваги є однією з необхідних умов успішного навчання дітей. Школа висуває свої вимоги до довільності ди-

тячої уваги в плані вміння діяти без відволікань. Дитина повинна дотримуватись інструкцій і контролювати одержаний результат. Діти, які щойно прийшли в школу, не мають сформованої уваги, тому вчитель повинен працювати над її розвитком та вдосконаленням. Розвивати і вдосконалювати увагу так само важливо, як формувати вміння і навички з читання і письма. Уважна дитина легше засвоює навчальний матеріал, виконує більш чітко й акуратно рухи при написанні букв і цифр, що є показником ефективності навчальної діяльності.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні вікових особливостей уваги молодших школярів, що впливають на мінливість уваги; в аналізі отриманих в ході діагностики якісних та кількісних показників об'єму, рівня продуктивності і стійкості уваги, які змінюються на етапах навчання учнів з першого по четвертий класи; в окресленні подальшої перспективи, можливої корекції та розвитку уваги молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в спрямованості і зосередженості її свідомості на певних об'єктах, які мають постійне або ситуативне значення. Проблемою вивчення уваги протягом багатьох десятиків років займалися і займаються відомі зарубіжні психологи і педагоги: Е. Тітченер, Дж. Миль, В. Герbart, Т. Рібо.

Середвітчизняних вчених слід назвати таких, як, зокрема, С.Л. Рубінштейн, М.Ф. Добринін, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, О.М. Леонтьєв, Р.С. Немов, Г.А. Урунтаєва, М.М. Ланге, Ю.Б. Гіппенрейтер.

Т. Рібо вважав, що увага, незалежно від того, є вона ослабленою або посиленою, завжди пов'язана з емоціями і викликається ними, тобто між емоціями і довільною увагою він вбачав особливо тісну залежність [11].

У своїх працях вітчизняний психолог М.Ф. Добринін підкреслює, що увага – це особливий вид психічної діяльності, що виражається у виборі і підтримці тих чи інших процесів цієї діяльності [5]. На думку С.Л. Рубінштейна, увага – це виборча спрямованість на той або інший об'єкт і зосередженість на ньому, заглибленість у спрямовану на об'єкт пізнавальну діяльність [10]. Л.С. Виготський намагався простежити історію розвитку уваги. Він писав, що історія уваги є історією розвитку організованості її поведінки, що ключ до генетичного розуміння уваги слід шукати не

всередині, а поза особистості дитини [2]. П.Я. Гальперін визначає увагу як ідеальну, згорнуту й автоматизовану дію контролю, вчення про увагу як функцію контролю – складова частина теорії поетапного формування розумових дій [4].

Один з найбільш відомих представників зарубіжної психології Вільгельм Вундт визначає увагу як «фіксаційну точку зору», яка є найбільш ясним полем нашої свідомості. Ця ясність досягається шляхом переходу утримання із зони перцепції, тобто смутного сприйняття, до зони апперцепції, тобто ясної і виразної свідомості. З іншого боку, В. Вундт розуміє апперцепцію як прояв особливої «психічної активності» [9].

Інший представник емпіричної психології більш пізнього періоду, а саме американський психолог Е. Тітченер, на відміну від В. Вундта, визначає увагу як властивість відчуття, як «сенсорну ясність». Ця сенсорна ясність, тобто виступ того чи іншого відчуття з більшою або меншою силою, на думку Е. Тітченера, є однією з основних властивостей відчуття, подібно таким властивостям, як якість, інтенсивність і тривалість. Він пише: «Зрозумілість – це якість, яка дає відчуття особливого положення у свідомості: більш ясне відчуття панує над іншими, тримається самостійно і виділяється серед них: менш ясне відчуття відповідає іншим відчуттям і зливається з фоном свідомості» [8]. Е. Тітченер вважає, що ясність відчуття обумовлюється нервовою спрямованістю, тоді як якість відчуття обумовлюється нервовою диференціацією.

Серед вітчизняних психологів оригінальне трактування уваги запропонував П.Я. Гальперін. Основні положення його концепції можна звести до таких понять:

- увага є одним з моментів орієнтовно-дослідницької діяльності, психологічною дією, спрямованою на зміст образу, думки, іншого феномена, наявного в даний момент в психіці людини;

- за своєю функцією увагою є контроль за цим змістом, у кожній дії людини є орієнтовна, виконавча і контрольна частини;

- на відміну від дій, спрямованих на виробництво певного продукту, діяльність контролю, або увага, не має окремого, особливого результату;

- з точки зору уваги як діяльності психічного контролю всі конкретні акти уваги (і довільної, і мимовільної) є результатом формування нових розумових дій [12].

Цілком очевидно, що зазначені теорії спираються на реальні факти, однак, абсолютизуючи виділені феномени, вони ігнорують всі інші прояви. Правильно зрозуміти феномен уваги можна лише в сукупності

всіх його властивостей. В даний час загальноприйнятим є таке визначення.

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості на якому-небудь реальному або ідеальному об'єкті, що припускають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної або рухової активності індивіда.

Говорячи про фізіологічні основи уваги, не можна не сказати ще про два дуже важливі явища: про індукцію нервових процесів і домінанту. Закон індукції нервових процесів: збудження, яке виникає в одній області кори головного мозку, викликає гальмування в інших її областях (так звана одночасна індукція) або змінюється гальмуванням в цій ділянці мозку (послідовна індукція). Згідно з принципом домінанта, що висунув О.О. Ухтомський, у мозку завжди є тимчасово панівний осередок збудження, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і забезпечує тим самим поведінці людини певну спрямованість.

Завдяки особливостям домінанти відбувається підсумовування та накопичення імпульсів, що надходять в нервову систему, з одночасним зниженням активності інших центрів, за рахунок чого збудження ще більше посилюється. Основними видами уваги є такі:

1) мимовільна увага – увага, не пов'язана з цілеспрямованою діяльністю і вольовим зусиллям;

2) довільна увага, яка має цілеспрямований характер і вимагає вольового зусилля;

3) післядовільна увага (поняття було введено М.Ф. Добриніним).

Післядовільна увага характеризується тривалою високою зосередженістю, з нею обґрунтовано пов'язують найбільш інтенсивну й плідну розумову діяльність, високу продуктивність усіх видів праці.

Виокремлюють такі характерні властивості уваги:

- зосередженість;
- стійкість;
- розосередженість;
- коливання уваги;
- переключення уваги;
- концентрація уваги;
- розподіл уваги;
- спрямованість уваги;
- обсяг;
- розсіяність;

Увага дитини розвивається у зв'язку з розвитком її життєдіяльності, виникненням нових потреб. Розвиток уваги у молодшому шкільному віці пов'язаний із оволодінням новим видом діяльності – учбовою діяльністю, яка стає провідною і формує нові інтереси, розширює кругозір, сприяє оволодінню

новими видами практичної діяльності [2]. У цьому віці досить виразною є реакція на все нове і яскраве. Дитина ще не може керувати своєю увагою і часто опиняється під владою зовнішніх вражень. Мимовільна увага молодшого школяра виникає завдяки образному, наочному, яскравому навчальному матеріалу та емоційності його викладання [8].

Увага у молодших школярів розвивається у шкільному і позашкільному середовищі. Увага молодшого школяра тісно пов'язана з мовленням, і в цьому віці довільна увага формується у зв'язку з загальним зростанням його ролі в регуляції поведінки дитини [3; 8]. Чим краще розвинуте мовлення у дитини цього віку, тим вище рівень розвитку сприймання і тим раніше формується довільна увага. Навіть при зосередженні уваги діти не можуть помітити головного, істотного. Це пояснюється особливостями їхнього мислення: наочно-образний характер мисленнєвої діяльності веде до того, що діти всю свою увагу спрямовують на окремі предмети чи їхні ознаки [10]. Образи, уявлення, які виникають у свідомості, викликають емоційне переживання, що має гальмівний вплив на мисленнєву діяльність. І якщо суть предмета не знаходиться на поверхні, якщо вона замаскована, то молодші школярі не розпізнають її. Із розвитком і удосконаленням розумової діяльності діти стають усе більше здатними зосередити свою увагу на головному, основному, істотному.

На початкових етапах навчання мимовільна увага переважає. Дітям важко зосереджуватися на одноманітній і непривабливій діяльності, тоді як у процесі гри чи вирішення емоційно забарвленої продуктивної задачі вони можуть досить довго залишатися залученими до цієї діяльності і, відповідно, бути уважними [7]. Ця особливість є однією з умов, за яких навчальна робота може будуватися на заняттях, що вимагають постійного напруження довільної уваги. Використовувані на заняттях елементи гри, продуктивні види діяльності, часта зміна форм навчальної роботи дають змогу підтримувати увагу дітей на досить високому рівні.

Одне із завдань розвитку уваги у процесі учбової діяльності полягає у формуванні контрольної функції, тобто здатності контролювати свої дії і вчинки, перевіряти результати своєї діяльності. У цьому багато психологів вбачають основний зміст уваги: становлення розумової дії контролю можна забезпечити під час самостійної роботи дітей із навчальним матеріалом [12]. Організація навчального матеріалу під час уроку дає змогу планувати дії контролю,

діяти відповідно до наміченого плану, постійно здійснювати операцію перевірки за наявним зразком. Така побудова роботи дає можливість індивідуалізувати учбову діяльність кожної дитини відповідно до її оптимального темпу і ступеня активності.

Процес подальшого розвитку уваги школяра нерозривно пов'язаний з набуттям нового досвіду. Довільна увага дитини 6–7 років безпосередньо пов'язана з грою, тому вона легко відвертається і часто переходить у мимовільну. Кожне нове досить сильне враження здатне відвернути увагу дитини і примусити її перейти до іншої гри або до іншого виду діяльності [6, с. 5].

Довільна увага в цей період цілком підпорядковується чуттєвому сприйманню об'єктів, явищ зовнішнього світу і ним організовується. Основні досягнення в розвитку уваги молодших школярів виявляються у формуванні в них вищих, довільних і післядовільних її проявів, виробленні вмінь свідомо спрямовувати увагу на певні об'єкти, концентруватися на них [13, с. 7]. Розвиток уваги молодшого школяра характеризується різними змінами організації його життя, він освоює нові види діяльності. У 6–7 років дитина спрямовує свої дії під впливом дорослого. Учитель все частіше говорить школяру: «Будь уважним», «Слухай уважно», «Дивися уважно». Виконуючи вимоги учителя, дитина вчиться керувати своєю увагою.

Розвиток післядовільної уваги у молодшому шкільному віці відбувається через становлення довільної, він також пов'язаний зі звичкою докладати вольові зусилля для досягнення мети [14]. Таким чином, особливостями розвитку уваги в молодшому шкільному віці є те такі її якості: складаються елементи довільності в керуванні увагою на основі розвитку мовлення, пізнавальних інтересів; увага стає опосередкованою; з'являються елементи післядовільної уваги.

Методика та процедура дослідження. Психологічна діагностика є поглибленим психолого-педагогічним вивченням учнів протягом усього періоду навчання, визначенням індивідуальних особливостей і схильностей особистості, її потенційних можливостей у процесі навчання і виховання, у професійному самовизначенні, а також виявленню причин і механізмів порушень у навчанні, розвитку, соціальної адаптації.

Сучасна практика має доволі розвинений інструментарій вивчення вікових та індивідуальних особливостей уваги у молодшому шкільному віці.

Для діагностування вікових та індивідуальних особливостей уваги у молодшому

шкільному віці та порівняння серед першого, другого, третього і четвертого класів нами були обрані методики, які повною мірою відповідають критеріям валідності та надійності.

Для дослідження вікових та індивідуальних особливостей уваги у молодшому шкільному віці нами був розроблений діагностичний комплекс, до якого увійшли 2 методики:

1) методика «Знайди і викресли»; мета – діагностика продуктивності і стійкості уваги у молодших школярів;

2) методика «Запам'ятай і розстав крапки»; мета – визначення об'єму уваги.

Аналіз отриманих результатів. Під час проведення діагностичного дослідження, яке було здійснене на базі спеціалізованої школи № 23, ми обрали групу дітей віком від 6 до 11 років у вибірці кількістю 76 осіб. Провівши діагностику продуктивності і стійкості уваги у молодших школярів за допомогою методики «Знайди і викресли», ми отримали показники, які представлені у Таблиці 1.

Наступним кроком діагностики вікових особливостей уваги у молодшому шкільному віці було використання методики «Запам'ятай і розстав крапки», за допомогою якої ми виявили об'єм уваги. Результати дослідження представлені у Таблиці 2.

Таблиця 1

Діагностика продуктивності і стійкості уваги (n = 76)

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
Високий рівень	32 (43%)	40 (52%)	48 (63%)	53 (69%)
Середній рівень	21 (27%)	20 (26%)	14 (19%)	17 (23%)
Низький рівень	17 (23%)	12 (16%)	11 (14%)	5 (7%)
Дуже низький рівень	5 (7%)	4 (6%)	3 (4%)	1 (2%)

Таблиця 2

Визначення об'єму уваги (n=76)

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
Високий рівень	7 (9%)	9 (12%)	12 (16%)	26 (34%)
Середній рівень	33 (43%)	37 (49%)	39 (51%)	30 (40%)
Низький рівень	24 (32%)	23 (30%)	21 (27%)	20 (26%)
Дуже низький рівень	12 (16%)	7 (9%)	4 (6%)	0 (%)

В результаті досліджень виявлено, що діти з різною успішністю у початкових класах розвиваються по-різному. У встигаючих учнів увага розвинена краще, ніж у невстигаючих учнів. Це насамперед стосується довільної уваги, яка у молодшому шкільному віці розвивається разом із розвитком відповідальності у ставленні до навчання та з розвитком позитивних мотивів учіння.

Учбова діяльність молодших школярів висуває нові вимоги, потребує уваги незалежно від того, приваблює їх предмет чи ні. У молодшому шкільному віці обидва види уваги (мимовільна та довільна) потребують цілеспрямованого розвитку. Увага розвивається через спеціальні психологічні й дидактичні вправи, які можуть використовувати у своїй роботі психолог і вчитель молодших класів.

Висновки з проведеного дослідження. Сьогодні питання розвитку вікових та індивідуальних особливостей уваги у молодшому шкільному віці викликає великий інтерес.

Здійснений аналіз теоретичних засад зарубіжної та вітчизняної літератури дав можливість з'ясувати, що увага молодших школярів мимовільна, недостатньо стійка, обмежена за обсягом. Тому весь процес навчання й виховання учня початкової школи підпорядкований вихованню культури уваги.

Добре розвинуті властивості уваги та її організованість є факторами, які безпосередньо визначають успішність навчання в молодшому шкільному віці. Як правило, учні, які краще навчаються, мають кращі показники розвитку уваги.

Увага залежить від таких чинників: фізичний розвиток дитини, психічний розвиток, період статевого дозрівання, вік дитини.

Як показують дослідження, вікові та індивідуальні особливості уваги ще мало вивчені, тому вже у перших класах заняття з розвитку уваги рекомендується проводити як профілактичні, спрямовані на підвищення ефективності функціонування уваги в усіх дітей.

Основні завдання нашого дослідження полягали в тому, щоб вивчити вікові та індивідуальні особливості уваги у молодшому шкільному віці з першого по четвертий клас, а також порівняти ці показники один з одним собою.

У процесі дослідження ми визначили, що діти з різною успішністю у початкових класах розвиваються по-різному. У встигаючих учнів увага розвинена краще, ніж у невстигаючих учнів.

Таким чином, в подальшому розвитку цієї теми ми бачимо таку перспективу: проведення психокорекційного дослідження для покращення показників продуктивності, стійкості уваги, довільного переключен-

ня уваги, а також вдосконалення загально-го рівня розвитку довільної уваги.

Отже, сьогодні вікові та індивідуальні особливості уваги у молодшому шкільному віці – це процес із дуже багатьма наслідками, більшість з яких ще невідомі. І цих невідомих щодня стає дедалі більше. Однак ми маємо надію, що єдністю зусиль вчителів, батьків, психологів допоможе молодшим школярам, бо увага значною мірою залежить від психологічної атмосфери в групі (колективі), взаємостосунків між людьми, організації праці та відпочинку.

Молодшого школяра потрібно навчити бути уважним, щоб він вмів контролювати свої дії і вчинки, перевіряти результати своєї діяльності. У цьому багато психологів вбачають основний зміст уваги: становлення розумової дії, контролю, який можна забезпечити під час самостійної роботи дітей із програмним матеріалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков : [учеб. пособ.] / В.А. Аверин. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2008. – 379 с.
2. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология / Н.В. Басова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. – 416 с.
3. Методика многостороннего исследования личности / [Ф.Б. Березин, М.П. Мирошников, Р.В. Рожанец]. – М. : Медицина, 2011. – 480 с.
4. Блонский П.П. Психология младшего школьника / П.П. Блонский. – М. ; Воронеж : Институт практической психологии, 2007. – 575 с.
5. Выготский Л.С. Развитие высших форм внимания в детском возрасте / Л.С. Выготский – М. : МГУ, 2006. – 224 с.
6. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 701 с.
7. Казанская В.Г. Педагогическая психология : [учебное пособие] / В.Г. Казанская – СПб. : Питер, 2003. – 366 с.
8. Караванова О.Л. Игра в коррекции психического развития ребенка / О.Л. Караванова. – М. : Педагогика, 2007. – 112 с.
9. Ковалев С.В. Психология современной семьи / С.В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
10. Немов Р.С. Общая психология : [учеб. для студ. образоват. учреждений средн. проф. образования] / Р.С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011. – 400 с.
11. Немов Р.С. Психология : [учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Р.С. Немов – 4-е изд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011. – 608 с.
12. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога : [учеб. пособие] / Е.И. Рогов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 384 с.
13. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, З. Зиглер. – СПб. : Питер, 2007. – 585 с.
14. Шевандрин Н.И. Основы психологической диагностики : [учебник для студ. вузов] / Н.И. Шевандрин. – М. : ВЛАДОС, 2013. – 288 с.